

PÁLYÁK EMLÉKEZETE

Rég volt, tán igaz sem volt, harminckét évvel ezelőtt, 1974-ben történt, hogy Csepeli Gyurival együtt ifjú titánként (kifutófiúként) jelen lehettünk az Európai Kísérleti Szociálpszichológiai Társaság visegrádi, harmadik „East-West” konferenciáján (az elsőt Bécsben tartották 1967-ben, a másodikat pedig Prágában, 1968-ban, szó szerint a szovjet tankok árnyékában). E konferencia egyik nevezetessége az volt, hogy a nagy európaiak (Mérei Ferenc, Henri Tajfel, Serge Moscovici, Peter Schönbach, A. N. Leontyev és mások) mellett felvonultak az amerikai szociálpszichológia akkori kiválóságai is, köztük Morton Deutsch, Donald Campbell, Harold Kelley, Robert Kahn, Elliot Aronson, Robert Zajonc, Elaine Walster; azóta többen már régóta klasszikusokká váltak. Érdekes volna egyszer megírni ennek a konferenciának a történetét, amelynek előkészítése és lebonyolítása a Kádár-korszak tudománypolitikájának és –diplomáciájának minden különös jegyét magán viselte: a fellazítástól való görcsös félelmet éppúgy, mint a nemzetközi kapcsolatok és elismerések iránti olthatatlan szomjat. Ekkoriban zajlott az európai szociálpszichológia első nagy emancipálódási hulláma. Moscovici és Tajfel - mindketten kelet-európai emigránsok –az amerikaival szemben megfogalmazott európai identitású szociálpszichológiához próbáltak (akkoriban még nem sok sikerrel) - híveket és szövetségeseket toborozni az amerikaiak számára oly „ismeretlen tartományból”, Kelet-Európából.

Amerikai vendégeink – az európaiak önállósodási törekvései ellenére - igen jól érezték magukat az ismeretlen tartomány szokatlan ízei és hangulatai közepette, nekünk pedig a velük való rövid találkozások és beszélgetések révén sikerült annyira fellazulnunk és bennfentessé válni a kurrens amerikai szociálpszichológia fő áramlataiban, hogy mind a ketten vettük a bátorságot, és megpályáztunk egy-egy amerikai ösztöndíjat. Csodák csodája, mind a ketten megkaptuk, Gyuri '75-ben, én '76-ban. Mindketten félévet töltöttünk az Egyesült Államokban. Az amerikai út azután mindkettőnkénél további, hosszabb távon is érvényesülő fellazulásokhoz vezetett, de ez is külön történet. Az utazás egyik legfőbb eredménye számomra az volt, hogy Csepelitől megörököltem Marton Jánost, akivel mind a ketten életre szóló barátságot kötöttünk, és aki ma a Queensben lévő Creedmore Psychiatric Center ma már világszerte ismert művészetterápiás központjának, a Living Museumnak igazgatója és szellemi atyja.

Csepeli a *Valóság* 1976. januári számában egy érdekes beszámolót közölt „Szociálpszichológia meg kilenc és fél font” címmel. A cikkből talán nem annyira a kilenc és fél fontnyi súly elvesztése a legmaradandóbb (hiszen ezt azóta szerencsére sikerült visszanyernie), hanem az éles elméjű és izgalmas elemzés, amelyet elének tár a „mainstream” amerikai szociálpszichológia öt-tíz évenként változó tipikus kutatási irányjai és a mindennapi élet szerkezete között. A triviális igazságok, amelyeket a szociálpszichológusok nap mint nap „felfedeznek” kísérleteikben, Csepeli szerint azt mutatják, hogy kutatók, bármilyen kifinomult kísérleti módszereket alkalmazzanak is, nem látnak túl a hétköznapi élet banalitásain. Csepeli arra jut, hogy „a kézikönyvekben található szociálpszichológia az amerikai társadalom nyomasztó elidegenedtségének, manipuláltságának, abszurditásának terméke”. Ám a cikkből az is kiderül, hogy Gyuri alapjában véve igen jól érezte magát ebben a „nyomasztó elidegenedtségben”, szinte „amerikaivá” szocializálódott, mivel először kellett megtapasztalnia az individuum szabadságát és függetlenségét annak minden kellemes és kellemetlen következményével együtt; vagyis azt, hogy minden egyes-egyedül rajta múlik. A „vidám barakk” ál-kollektívizmusa illúziói hamar szertefoszlottak, amikor a széles társadalomelméleti háttérrel rendelkező fiatal, ambiciózus magyar szociálpszichológus rájött arra, hogy a szociálpszichológia Mekkájában a kutyát sem érdekli, hogy a vasfüggönyön túl miféle obskúrus filozófiai eszmék jegyében próbálják megkerülni a „pozitívizmus zsákutcáit”.

Én magam, beoltva a Gyuri cikkéből áradó ambivalenciával, igen hasonló élményeket szereztem Amerikában. Szorgosan végigjártam a nagynevű kutató laboratóriumokat New Yorktól Kaliforniáig, felkerestem sok hírességet, nagyra becsültem Morton Deutsch bölcsességét és emberségét, barátságot kötöttem – Gyuri nyomában - Elliot Aronsonnal és Magyarországról elszármazott feleségével, Verával, aki a holokauszt egyik túlélője volt. Aronson az „amerikai szociálpszichológus” prototípusát képviselte, ám – mélyen érző és gondolkodó ember lévén – szerepéből folyton kilógott: megpróbálta felmutatni a triviális kísérletek mögött a nem-triviális valóságot, a „racionális” lény mögött megmutatni az állandó öngazolásra törekvő, „racionalizáló” lényt. Talán ezért is lett oly nagy siker *A társas lény* című könyve, amelyet 1977-ben fordítottam le, és amely az elmúlt csaknem harminc évben számos magyar kiadást ért meg.

Tájékozódásom fő iránya azonban éppen Amerikában fordult Európa felé. Ebben nagy szerepe volt New York-i baráti kapcsolataimnak, a *Telos* című folyóiratnak, s akkori kedvencemnek, az Adorno és munkatársai által írott *The Authoritarian Personality*-nek,

amely persze valamire való szociálpszichológus nem sorolt (és többnyire ma sem sorol) a szociálpszichológia fő áramához. De engem ezek az olvasmányok és találkozások vezetettek el a frankfurti iskolához, a freudomarxizmushoz, a pszichoanalízishez, Habermashoz, az antipszichiátriához, a pszichohistóriához, s a franciákhoz, Foucault-hoz, majd Lacanhoz, Deleuze és Guattari *Anti-Ödipusz*ához; nem utolsó sorban pedig a holokauszt és a zsidó identitás társadalomlélektani problémájához.

Sok pozitív emberi és szellemi élményt szereztem hát Amerikában, bőséges mintát vettem a New York-i nyolcadik utcában lévő könyvesbolt intellektuális divat-kínálatából, de – Csepelihez hasonlóan – én is megmaradtam ott a hirtelen rám szakadt szabadságot egyszerre élvező és az attól felettébb szorongó „kelet-középeurópai” értelmiséginek. Az amerikai tapasztalatok azonban meghatározóak voltak mindkettőnk pályájának további alakulásában. A hetvenes és nyolcvanas évek fordulóján nagy erjedés indult meg a hazai társadalomtudományokban. Az ortodox marxizmus ideológiai pozíciói látványosan megrendültek, ennek nyomában pedig új elméleti kérdésfelvetések és empirikus kutatások irányok születtek. Azt hiszem, nyugodtan kijelenthetem, hogy Csepeli György ennek az erjedésnek és fellendülésnek egyik meghatározó alakja volt, tanárként, kutatóként, esszé, tanulmányok, tankönyvek írójaként, szöveggyűjtemények szerkesztőjeként egyaránt. Az amerikai szociálpszichológiából való kiábrándulása nem radikális, ám természetlen kritikára, nem a tudományág irrelevanciája miatt érzett lelkiismeret-furdalásra ösztönözte, hanem konstruktív programok felvázolására. Egy idézet „A társadalom-lélektan lelkiismeret-furdalása és lelkiismerete” című, 1979-ben a *Világosság*-ban megjelent cikkéből: „Történelmileg rohanást telítődik korunk olyan változásokkal, amelyek minden civilizatorikus előnyük mellett a sajátos szociológiai színteret is örvényekkel telítik. Ezeket a fejleményeket nem a Harvardon, az U.C.L.A-n és nem is azok körében fogják helyettünk szociálpszichológiai teorémákba foglalni, hanem a magyar szociálpszichológusokra marad ez a feladat.” S hogy mi ez a feladat? Az, hogy „egy-egy kutatás, könyv az előítéletekről, az alkoholizmusról, az öngyilkosságról, a nemzedékek egymáshoz való viszonyáról, az életmódról, az értékekről (...) ne karosszéki álmodozók üres hobbijának tűnjön, hanem részévé váljon a közgondolkodásnak, és ezen keresztül konstruktív cselekvés indítékául szolgálhasson”.

Gyuri nem volt „karosszéki álmodozó”; a retorikusan megfogalmazott programokat egyre nagyobb szabású konkrét projekteken valósította meg. A nyolcvanas évek elején kezdődött

empirikus kutatásai úttörő jelleggel tárták fel a nemzeti tudat, az etnikai és csoportközi viszonyok, az előítéletek és sztereotípiák, a politikai attitűdök magyarországi sajátosságait. Én magam inkább „karosszéki álmodozónak” maradtam meg, és a radikális pólust képviseltem. A hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján szinte ontottam – főként ugyancsak az oly üdítően nyitott *Világosság* hasábjain – a szociálpszichológia pozitívizmusát, társadalomelméleti és történelmi reflexivitásának hiányát, konformizmusát ostromozó cikkeimet (ezek jó része később *A válság szociálpszichológiája* című kötetemben jelent meg újra 1993-ban). Ezek a cikkek akkoriban vitákat, sőt olykor ingerült reakciókat váltottak ki – részben talán jogosan. E vitáknak azonban mindenképpen megvolt az a funkciójuk, hogy - Mérei Ferenc, Pataki Ferenc, Garai László, Pléh Csaba, Buda Béla, Vitányi Iván és mások hozzászólásaival - felrázták a magyar pszichológiai közélet állóvizét. Közvetve Csepeli is elmarasztalt „ezoterikus” kritikai hozzáállásomért – a *Világosságban* megjelent, fentebb idézett cikkében. Mai szemmel olvasva furcsák ezek az írások, és még inkább különösnek hat, hogy mind a ketten egy „marxista szociálpszichológia” mellett törtünk lándzsát; én egy historizáló neomarxista-újbaloldali, Gyuri pedig egy pragmatikus álláspontból. Azt persze, hogy mi is valójában a marxista szociálpszichológia, azt legfeljebb néhány moszkvai kollégánk, továbbá a *Bevezetés a marxista szociálpszichológiába* című mű két NDK-beli szerzője, Hans Hiebsch és Manfred Vorweg, Magyarországon pedig Gyuri egykori mestere, Pataki Ferenc és az én egykori mesterem, Garai László tudta, ez utóbbiak azonban a konszenzus legkisebb jele nélkül. Mindenekelőtt pedig Mérei Ferenc, aki azonban inkább csak csinálta, de nem mondta....

Később azután néhány projekt erejéig én is „megtértem” – anélkül, hogy álláspontomat alapvetően megváltoztattam volna - az empirikus kutatáshoz. A második generációs zsidó identitás kutatásához, majd – a rendszerváltás után - a tekintélyelvűség, az előítéletek és a politikai-ideológiai attitűdök közötti viszonyt feltáró vizsgálatokhoz sok gyakorlati és elméleti segítséget kaptam Gyuritól. Tanulságos volt számomra opponensi véleménye is, amelyet 2001-ben megvédett akadémiai doktori értekezésem egyik bírálójaként írt.

Saját pályáinkat járva útjaink tehát többször is összetalálkoztak az elmúlt évtizedekben. Ezen találkozások közül talán a legfontosabb és legemlékezetesebb a pécsi egyetemen történt, az egykori Janus Pannoniuson, amelynek mindketten „alapító tagjai” vagyunk. 1983-tól több éven át tanítottunk, Wessely Annával együtt, a JPTE Művészettudományi Intézetében, egy akkor igazi újdonságnak és csemegének számító művészetszociológiai és

művészetpszichológiai program keretében. Gyurinak köszönhettem, hogy a nyolcvanas és a kilencvenes évek fordulóján több szemeszteren át tarthattam szemináriumot a tekintélyelvűségről és az előítéletről az ELTE Szociológiai Intézetében. A kilencvenes évek első felében több olyan projektben működtünk együtt (Neményi Máriának, Örkény Antalnak és a Serge Moscovici vezette párizsi szociálpszichológiai laboratórium néhány munkatársának társaságában), amely a rendszerváltás társadalomlélektanával, a „konverzió” jelenségével és a múlt feldolgozásának göröngyös útjaival foglalkozott.

Mi magunk is e göröngyös utakon haladva alig vettük észre, elszálltak az évek, s hipp-hopp, mind a ketten hatvan évesek lettünk. Ez önmagában még nem olyan nagy baj, mással is megesik mostanában, de a szimbolikus évforduló talán megérdemel egy rövid visszapillantást pályánk kezdeteire, és az útra, amelyet együtt és külön-külön megtettünk. Ideje felkészülni a következő hatvan évre, amely ki tudja, milyen meglepetéseket tartogat számunkra. Boldog születésnapot, sok kreatív évet és ötletet kívánok Neked, Gyuri!

Erős Ferenc